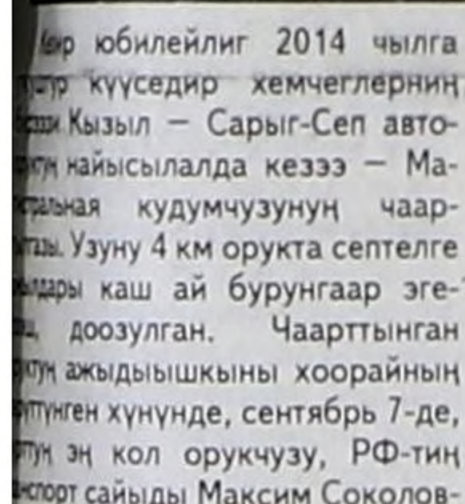

100 чылче базымнар

КАЛАМА ОРУКТАП...

туң база Тыва Республиканың Ча-
зак Даргазы Шолбан Кара-оолдун
киржилгеzi-биле эрткен. Олардан
аңгыда байырлыг ажыдышкынга
оруктуң тудугжулары — «Восток»
КХН-ниң ажылдакчылары база хөй-
нитинин төлээлери киришкен.

Максим Юрьевич Соколов,
РФ-тиң транспорт сайыды:

— Оруктарны чүггө машиналар маңнашсын дээш тудар эвес. Оларның кол сорулгазы — девис-

кээрлери улам сайырадыры, чоннарны каттыштыраы, хоорайларны тудары. Бо септеттинген чаа орук кеззэн ажыдып тура, силерниң республикаларныч болгаш найысылалынарныч төөгүзүнде база бир чаа арын ажыттыганы деп бүзүрээр мен. Бөгүн, шынап-ла, байырланчыг хүн-дүр. Чаа орук болза, республиканы шупту транспорт тургузуунун чаарылгазынын бирги «хараачыгайы» болуп, Россияның чаа

оруктарының кезекчигежи аларган. Бистиң чуртувуска орук фондуларын чоокта чаа катан ажылдадып эгелзэн. Олар чүгле федералдыг эвес, а субъект чергелиг болгай Ынчангаш бо байдал Тывага эки түннелдерлиг болганынга өөрүп тур мен. Орук-транспорт тургузуунун хөгжүлдезиниң болгаш катан тургузушкунун эгези илден-дир. Келир чылын Россияга муниципалдыг орук фондулары база ажылдалп эгелээр. Оруктарың чаартылгазы улам шудургу чорутунар. Транспорт тургузуунда чаа объект бүрүзү сайгарлыкчы чоруктуң сайзыраарынга эки деткимче болганда, регионун хөгжүлдезиниң талазы-биле инвестицияларны хаара тударынга болгаш чаа төлевилелдерни күүседиринге улуг салдарлыг болур. Ынчангаш шуптунарга чаа оруктуң ажыдышкыны-биле сеткилиминиң ханызындан байыр чедирип, республиканың удуртулгазынга база коллегаларымга — орукчуларга четтиргенимин илередир-дир мен — деп чугаалаан.

Шолбан Валерьевич Кара-
орд:

— «Бай болурун күзээр болзуңза, оруктарны тут» деп, бурун өгбелериниң чугаалааны шын. Магистральная кудумчузунда орук тудуунуң чедишининиң доозулганынга канчаар-даа аажок өөрүп тур мен. Найысылалы-выс Кызылдың төртүтүнгениниң 99 чыл хүнүндө ужур-дузалыг оруктун аяыттынганы онзагай. Ооң ажыдыышкынында Россияның кол орукчузу, транспорт сайыды Максим Соколовтун кирип турары ий катал өөрүнчү. Кызыл — Сарыг-

Сеп оруунун бирги үе-чадазы азы
Магистральная кудумчузунда орук-
туң чаартылгазы доозулган дуга-
йында сайытка илеткээри эки-дир.
Амгы үеде Шахтерская кудум-
чузунда ажылдар чоруп турар. Ол
кудумчунун оруу юбилейлиг чылдын
кол объектизи — Каа-Хем суурда
культура-спорт төвү-биле Кызыл
хоорайны харылзаштырар. Ынчан-
гаш бо автоорук найысылалдын хөг-
жүлдезинин өзүс болуп дээрзинге
идегээр мен — деп чугаалан.

Байырлыг ажыдышкынның кызыл кожаазын кезер эргени Максим Соколова, Шолбан Кара-оолга, «Восток» КХН-нің чиңгине директору Сергей Уюслова берген. Максим Юревич кыдыныга турган бир орукунун уруун көдүрүп алгаш, ооңбиле кады кызыл кожааны кескен. Ооң соонда удуртуулар ажыглалче кирген орукту конуулар көрүп, автомашиналарга халыткан.

Сөөлгү чылдарда Магистральная кудумчузунун оруу транспорттук агымынга күш четтеспе, орук шимчээшкининиң киржикчилеринге улуг айыылды тургузуп турган. Ылчангаш ону долгузу-биле чаартырының дугайында шийтипирин үндүргөн. Бо сорулганы боттандыры-биле республиканың орук фондузундан 474 млн. рубльди чараан. Чаартылганын, септелгениң баштайгы түңнелдери көстүп эгелзэн...

Каалама оруктап хала чокка
халдып тураал.

Виталий ШАЙФУЛИННИҢ
тырттырган чирчү.

Соцгулда – 2013

«ЧАНГЫС ДЕМНИГ РОССИЯ» ТИИЛЭЭН

Сентябрь 8—Кызыл хоорайның элекчилер хуралында чоңдуну. Бо хүнде кандыг-бир азы кордакчыларны детин тайылбыр ажилдары чорбас турлу. Ынчангаш хоорайның кулчуларында шимээн чок болду. «Путник» № 32 чоңулда участогунда 13 шак 45 минута турда кире кимге, чоң идепкейлиг чоңулдар дээрзи илден. Комиссия кетеринериниң чанында чаңгыс-даа турган сайдай чок, чоңукулар келкен. Звездная, Эрсинская, Обиная, Радужная дээш, өскө кулчуларны харыылап турар чоңулда участогунда байдалы. Иштики херектер ажилчулары корум-чурумну хайрап чоруп турлар. «Спутник» чоңулда комиссиязының даргазы кимей Каадыр-оолович Балбан-дан «Шын» солунга тайылбыр ким дилээримге, ол күзэлдиини чөлүшээрешти:

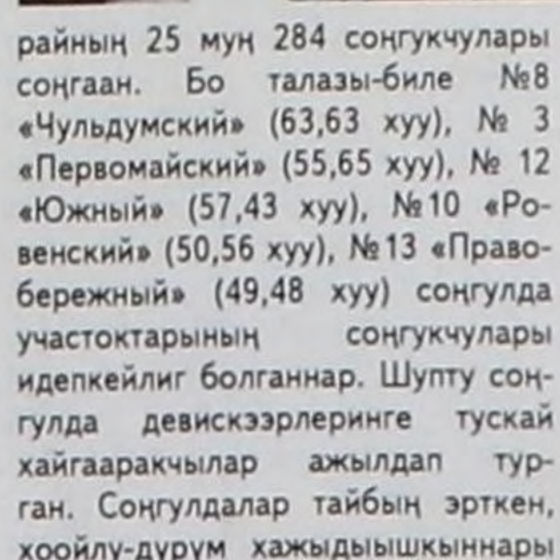
«Амгы үеде, дүүштекиниң 2
чоошулап турда, амдыызынд
кижи соңгаан, ол дээрге 21
деп көрүп турар бис. Бажыңна
та 28 киж и соңгаан. Бир киж и
телефон дамчыштыр сонгулда
стогуңга чедип шыдавазын соң
ну дынадырга, баргаш, соңгут
урп турар бис. Көжээге чедир
чөп чоруп турар ийи хаар-

жактарыыс ажилдаар. Соңгулда комиссиязының чамдык ажилдакчылары хайгааракчылар-биле кады эмнелге чорупкан. Ында бир аарыг киж и барын дыңнаткан. Ол — бо №32 округтуң соңгукчузу. Спутник хоорай кыдынында-даа болза, чоң идепкейлиг кээп турар-дыр. Эртеңиниң 9 шакка чедир чурттакчыларның 4 уузу соңгаан. Соңгулда участогунун ажиттынарын манал тургаш, бир угбай кымны-даа мурнай соңгааш, белекчигешти алган (Тываның конституция ному). Бо шакка чедир 5 аныак оол назынында бир дугаар соңгаан. Оларга база белекчигештерни—күрүнениң үндезин хоойлузу конституцияны тывыскан. Колдуунда улуг назылыг соңгукчулар идепкейлиг кээп турар. Бо үеге чедир херээжен соңгукчудан бир хомудал кирген. Ооң бажыында чурттавайн турар кижиниң бүрүткели көстүп келген. Ол дугайында тускай актыны тургускаш, төп комиссияге чоруткан бис. Спутникте бажың-балгал кылып турар, амдызында киир бижидилгези чок хамаатылар база соңгуур күзелин илередип турар. Ынчалза-даа оларга соңгуур эрге бербейн турар бис. Чүге дээрге хоорайның чүгле Спутник дөвискээринде киир бижидилгелиг хамаатылар бо соңгулда участогунга соңгуур. Кежээ-

киниң 10 шакка чедир соңгуур, оон соңгулда комиссиязының ажылын соксадыр. Улаштыр саналга ажылдарын чоруткаш, түңнелдерни төп соңгулда комиссиязынче дамчыдар бис. Спутникте ниитизи-биле 1700 киж ийр бижиткен».

Сентябрь 9-та баш бурунгаар сонгулда түннелдери тодарат-
тынган. Муниципалдыг сонгулда
комиссиязының даргазы Марга-
рита Монгуштун дыңнадып ту-
рары-биле алырга, хоорайның 32
сонгулда участоктарынга сонгул-
даны эрткен деп санаан. Баш бу-
рунгаар түннелдер-биле «Чаңгыс
демниг Россия» партиясы сонгук-
чуларның 19 муң 725 (73, 09 хуу)
үннү алгаш, тиилээн. Ийи дугаар
черде РФКП–1950 (7 хуу), үш ду-
гаар черде «Чөптүг Россия»–1622
(6 хуу). Сонгулда каттыжыыш-
кынны «РПР-Парнас» 1293 (4,7),
«Россияның либерал-демократ-
тыг партиязы»–1266 (4,54 хуу),
«Россияның патриоттары»–541
(2,26 хуу) үннерни алган. Чаңгыс
мандаттыг сонгулда округтарынга
«Чаңгыс демниг Россия» партия-
зының кандидаттары улуг көргү-
зүг-биле тиилээн.

Муниципалдыг девискээр комиссиязының дыңнатканы-биле, соңгукчуларның 43,97 хуузу соңгаан болган. Ниитизи-биле хоо-

демдеглеттимээн.
Кызыл хоорайның
Төлээлекчилер хуралының 5
чыл хуусаалыг чаа чыыжынг 26
депутат соңгуткан турарын са-
гындыраал. Федералдыг хоо-
лужудулганың өскерилгени-биле
депутат корпусунуң чартыы партия
даңызы, а бир чартык кезин чаң-
гыс мандаттыг округтар-биле соң-
гуткан. Мындыг соңгудалар бир
дугаар болуп турар.

Алдынай БАДЫ-ХОО.

Ш.В. Кара-оол, М. С. Кара-оол,
Ш.С. Иргит, В.М. Бартына-
А.П. Дамба-Хуурак, А.М. Мунгуш,
А.А. Шойгу, С.Х. Монгуш,
Достай, Е.В. Каратаева,
Монгуш, С.Т. Кызыл-оол,
Косоротов, Р.В. Кажин-оол,
Сат, В.О. Донгак, К.А. Биче-
Ю.О. Ооржак, О.Д. Натсак,
Ондар, Т.Д. Монгуш, А.Ф. О-
нов, К.Т. Даваа, О.В. Кольчи-
Х.Д. Монгуш.

Чеди-Хөл кожуунда

АЖЫЛ-ИШ ХАЙЫМНЫГ

Тимур Николаевич Оюн.

Чеди-Хөл кожуун — турар чери оңзагай черлерниң бирээзи, девицкээрин арга-эзминг бедик долгандыр бүзүлээн. Чоокта оон төвү Хову-Аксы суурга аайы-биле сургакчылап турар.

Хову-Аксынче чоокшулап ора, урелииштинге таварышкан чылыдылга-энергетика төвүн таарып эртер. А суурдан ырак эвезе одалга төвүнү туудууну ажилы түлүк чоруп турары каракаа суу. ЧЗТ-ке урелииштин болган ода удуртукчулар солукшанын бир бис. Нарын үеде ажилдаары- кожуунуң чагырга даргазынга байлак-оолович Сагаан-оолду кылган. Аныак удуртукчу ажил- дуулазын удуртуп эгелээден оор болбаан. Ол кыска үениң турунда чоннуң амыдыралының айтырыгларын болгаш үзел- дилерин өөренип, билип алган. Одаладып болбас элээн хөй аарны кылып, ажил-агыйы аргаларны чорутушаан, тодар- кулгаларны салган, а эң кол- багы — Хову-Аксының одалга түвүн тууду.

Хову-Аксы суурда чаа одалга түвүн туудуунуң кол чагыкчызы — Республиканың капитал тудуг етели. Тудуг-монтаж ажилдарын аыл хоорайдан «Стройсервис» кылып чорудуп турар, удуртук- у — Ю.В.Гаврилов.

Одалга төвүнүң тудуг-монтаж илдары элээн каш угланышкын- лыг — (чылыг, суг дамчыдылган- ың, котелдарның, ыш үнер лайның, насостуң болгаш эрги- лер монтажның талазы-биле илдар чоруттунган. 1,2,3 дугаар- ыг пунктуларының төвүн чаар- ы кылып турар. Амгы үеде тудуг- да аңгы-аңгы регионнарын- 91 кижиге ажилдап турар, чээрби- г тудуг техникасын хаара туткан. Ил бадылаан хуусаа езугаар кыл- ып турар. Бо чылдың сентябрь- ы одалга төвүн шенеп ажилда- ы көрдүнгөн. Хүн бүрүде ажил- дуулааның хыналдазы чогуур ал- черлериниң талазындан ТР-ниң ааның Даргазы Ш.Кара-оолдун алышкыны-биле чоруп турар» — Чеди-Хөл кожуунуң чагырга- дазының оралакчызы Николай- ыкович Даңзы тайылбырлады.

Кожуунуң көдээ ажил-агый адыры

Баштай баргаш, кожуунда мал- ы-агыйынга болгаш кышка бе- ыел ажилдарыга хамаарышкан- ыдерни сонургадым. Бо талазы- ы Чеди-Хөл кожуунуң көдээ- ы-агый эргелелиниң начальни- ың хүлээлгезин күүседип турар- ы Николайевич ажил-чорудулга- ы таныштырды: кожуунда малдың- ы саны чылдың-на немежит турар, ы-биле улуг бода малдың баш- ы — 5798, оон иштинде төрүүрү- ы — 33290, шээр мал — 1160, ы- ы — 1978, хаван — 1132, оон иштинде- ы — 216, куш саны 461 четкен. Сиген белеткелин план езугаар

сентябрь төнчүзүңгө чедир доозуптар дээш ажил-иш шудургу чоруп турар.

Суггүр чаастарның түннелинде- ы суген шөлдери суг адаанда барган. 35 га черде суген шөлдери суг-биле- ы дуй шытына-даа берген болза, хол- ы салдымбайн, шудургу ажилдаар со- ы рулганы көдээ ишчилер салган. Ке- ы зип белеткээн сугенниң чүгле чам- ы дызын сөөрткен. Кожуунуң суген- ы кезер шөлдериңде 16 бригада, 73- ы суген кезикчилери кидин түлүк ажил- ы дап турар. Машина-техника-биле чет- ы четлеттинген, кывар-чаар материал- ы дар-биле хандырылга ажырбас. Оон- ы ыңай оңзалап демдеглээр чүүл, ко- ы жуун иштинде хол-биле суген кезер- ы мөөрейни чарлаан. Бо хүннерде ко- ы жуунуң сумуларында ону эрттирип- ы турар. Мөөрейниң тиелекчилеринге- ы акша шаңналдарын тыпсыр деттик- ы чилерниң бары өөрүнчүг. Ынчангаш- ы суген кезер шөлдери ажил кидин- ы түлүк.

Көдээ черлерде малчыннар мал- ы тудар кажааларын септеп, чылыг- ы лап алган. Оон ыңай оларның база- ы бир кол ажилы — эт будургулгези. Чартык чыл дургузунда 490 тонна

Бо ажил талазы-биле кожуунда 2- ы будургулге ажилдап турар: Чал-Кежиг- ы суурда «Оюн» арат фермер ажил- ы агыи, «Огжам» көдээ будургулге- ы кооперативи — Ак-Талда. Олар кайы- ы зы-даа сүттен барааннарны будургу- ы турарлар. Моолдарның сүттен янзы- ы бүрү чемнерни кылып турары тывын- ы гыр болгаш оңзагай-дыр. Оон-биле- ы чергелештир дүктен кылыгларны- ы канчаар кылырын өөреткеннер. Ко- ы жавыс Моолда бо ажил бурунгаар- ы хөгжүп чоруй барган. А бистиң мал- ы чыннарның дүктери октаттына- ы берген чыдар, чамдызы ону чийк- ы өрткек дужаап турары харааданчыг. Малдың дүгүнден чылыг идик-хепти- ы даарал кедериниң аргаларын өөре- ы дилгеден билип алган.

Малдың дүгүн болбаазырадыры- ы биле дериг-херекселди садып алгаш, ы бо ажилды күүседип шыдаар улусту- ы деткир дугайында айтырыгны чугаа- ы лашкан. Ынчангаш эки көргүзүлгери- ы чедип алыр дээр болза, бир дугаа- ы рында — көдээ ажил-агыларның- ы (күрүнениң-даа, хуу-даа) чыл дургу- ы зунда кылып чорудар ажилдарыга- ы баш удур эки белеткенип алыры улуг

Хову-Аксында котельная тудуу.

эйти дужааган. Бо талазы-биле эки- ы чоруп турар дизе, частырыг болбас. Ынчаарга малдың дүгүн болбаазы- ы радып шыдавайн турары — чидиг- ы айтырыгларның бирээзи. Чоокта чаа- ы Сенгэл тывалары дүктен болгаш сүт- ы тен кылыгларны болбаазырадырын- ы малчын коданнарга барып өөрткени- ы кончуг эки үлгер-чөжөк болган.

Моолдан аалчыларывыс сүт- ы тен янзы-бүрү чемнерни белеткээ- ы рин көргүзүп, тайылбырлап берди.

салдарлыг.

Малдыг кижилер бүгү аргаларны- ы ажиллап, кышты хүр-менди ажил- ы алырын бодаар. Ынчаарга амгы- ы үениң негелделеринге дүүштүр ажил- ы агый бүрүзү, хуу мал-маганныг-даа- ы кижилер эки талаже эргилип орады- ы көскү.

Анисья ТЮЛЮШ.

Авторнуң тырттырган чу- ы руктары.

Чеди-Хөл кожуунуң суген кезикчилери мөөрей үзүндө.

Тываның дузазы

Суг халавынга таварышкан- ы Амур облазының чурттакчыла- ы рынга дуза кылдыр савалап каан- ы 10 тонна сугну Шолбан Кара-оол- ы дуң айтышкыны-биле август айда- ы чоруткан. Ижер суг чок арткан- ы кижилерге ол дээрге дыка улуг- ы дуза. Тываның Баштыңының Ад- ы министриязының болгаш Чазак- ы Аппарадының албан-хаакчылары- ы бир хүннүң шалың төлевирин- ы Амур облазының чурттакчыла- ы рынга дуза фондузунче шилчидер- ы деп шийтирни хүлээп алганнар. Ол акша-төгерикти эки тура ачы- ы дузазының тускай агар санынче- ы дүрген шилчидер айтышкыны

саң-хөө сайды Орлан Дос- ы тайга Тываның Баштыңы берген.

Россия Федерациязының Оңза- ы байдалдар яамызының Кол эрге- ы лелиниң медээлери-биле алырга, Амур облазының девискээринде- ы суг халавы дүшкүрүлүг бооп арт- ы пышаан. Областың 9 районна- ы рында 6 муң чурттакчылыг 17- ы суурлар сугга алыскан, оон 2,5- ы кижини суг айылы чок черлерге- ы көжүргөн. Суг халавы, чижек сан- ы наашкыннар-биле алырга, 17 мил- ы лиард рубль түннүг когаралды- ы Амур облазынга чедирген. Ыраккы- ы Чөөн чүккө Россияның шупту- ы девискээрлери дузалап турар.

Орус дылды өөренили

Республиканың башкылар ни- ы тилелиниң сүмелээни-биле орус- ы дыл талазы-биле күрүне инспек- ы торунга Тываның Баштыңының- ы томуйлааны орус дыл болгаш ли- ы тература башкызы Татьяна Ша- ы рыпова өөредилге болгаш эртем- ы сайыдының оралакчызы албан- ы дужаалга ажилын эгелээр. Ол дуга- ы йында доктаалды ТР-ниң Чазак- ы ның хуралыга чоокку үеде хүлээп- ы алыр. Ынчангаш Тыва Республика- ы — орус дыл талазы-биле күрүне- ы инспектору албан-дужаалды ки- ы ирген Россияда баштайгы девискээр.

«Орус дылды өөренип болгаш- ы өөредип турар талазы-биле Ты- ы вада байдалды сайгарып көргөш,

боттарыңарның саналдарыңарны- ы кириер силер — деп, Шолбан- ы Кара-оол Татьяна Шарыповага- ы чугаалаан. — Ол сайгарылгага- ы даянып, орус дылды өөренирин, ы башкылаарын экижидер, орус- ы дылдыг башкыларны көдээже- ы чорудар, оларга чийгелделерни бээр, ы акша-хөрөңги болгаш материал- ы дыг дузаны чедирер дээн ышкыш- ы хемчеглерни ап эгелээр бис».

Республикага орус дылдың- ы күрүне инспекторунуң ажилдап- ы эгелээни-биле эң ылангыя көдээ шко- ы ларга орус дылды башкылаарының- ы материал-техниктиг байдалы эки- ы жиир боор деп, арга-дуржулгалыг- ы орус дыл башкылары санап турар.

Энергетиктерниң дузазы

«Сибирьниң девискээрлер аразында- ы четкилер компаниязы» ажык акцио- ы нерлиг ниитилелдин чингине дирек- ы тору Константин Петухов-биле Тыва- ы ның Баштыңының ужуражылгазының- ы кол темазы Тываның девискээринде- ы энергетика объектилериниң кыш- ы ка белеткели болган. «Тываэнерго»- ы ажык акционерлиг ниитилел кышка- ы белеткел ажилдарын бүрүнү-биле- ы доосканын, бир эвес келир кыжын- ы озал-ондактыг байдалдар тыттып- ы кээр болза, оларны чайладырынга- ы эргежок чугула материалдарның- ы кур- ы лаырын тургусканын «Сибирьниң- ы девискээрлер аразында четкилер- ы компаниязының» удуртукчузу Тыва- ы ның Баштыңына дыңнаткан. «Кыш- ы тың муруну чарында ужуражып, ы кылган ажилдарны түннеп, берге- ы кышкы үеде канчаар кады ажил- ы дап болурувусту дугуржуру чанчыл- ы апарган. Тывага чедип келгени дээш- ы Константин Юрьевичке улуу-биле- ы өөрүп четтирдим. Кол-ла чүүл — эң- ы берге айтырыгларны сайгарып чугаа- ы лажып, бот-боттарывысты билчип- ы турарывыс — деп, Шолбан Кара-оол- ы ужуражылга үезинде чугаалаан. —

ТР-ниң парлалга албаны.

Чиигелделерни кандыг хевирге алырыл?

Федералдыг чиигелде алык- ы чылары келир чылда кандыг хе- ы вирниң социал чиигелделерин- ы алырын шийтирилээрде, ок- ы тябрь 1-ге чедир билдиришкин- ы кириер ужурулуг.

Бир эвес чиигелде алык- ы чылары мурунунда соцпакеттен- ы ойталап каапкыш, оон орнунга- ы акшазын алыр дугайында билди- ы ришкин кириген болгаш улаш- ы тыр ол-ла хевээр турзун дээр- ы болза, Пенсия фондузунга бил- ы диришкин биживес.

Чиигелде алыкчызы 2014- ы чылда акшаның орнунга соцпакет- ы (азы оон чамдызын) алыр деп- ы шийтирилеп алган болза, ол кижиге- ы чурттап турар черинде Пенсия- ы фондузунуң эргелелинге октябрь- ы 1-ге чедир билдиришкенин- ы кириери албан. База бо чылын- ы чиигелде алыр эргелиг апарган- ы болза, чиигелделерни кандыг хе- ы вирге алырын Пенсия фондузунга- ы дыңнадыр.

Федералдыг чиигелде алык- ы чыларынга Ада-чурттуң Улуг да-

йынының киржикчилери, шупту- ы бөлүктөргө инвалит кижилери, ы дайынчы хөделиишкыннер кир- ы жикчилери, радиациялыг, техно- ы генниг айыыл-халаптан когараан- ы нар хамааржыр.

Тыва Республикада социал- ы чиигелделер алыр эргелиг 27211- ы федералдыг чиигелде алыкчызы- ы бар. Олардан социал чиигелде- ы лерни долузу-биле ап турар ки- ы жилер 13240. Соцпакеттен оита- ы лааш, орнунга ай санының акша- ы төлевирин (ЕДВ) ап турарлар — 12648. Артканнары соцпакеттиң- ы чамдык кезин ажиллап турар.

Социал чиигелделер бөлүү бо- ы чылын 839 рубль 65 көпеек болуп- ы турар. Оон санында 646,71 рубль- ы халас эм-таң хандырылганынга- ы көрдүнгөн, 100 рубль 5 көпеек — санатор-курорт эмнээшкын- ы база 92 рубль 89 көпеек эмне- ы дир черинге чедир аай-дедир- ы транспортка халас чоруурунга- ы көрдүнгөн.

Пенсия фондузунуң Тывада- ы салбырының парлалга албаны.

Байырлалдың чыскаалы — чоннуң бир демнин бадыткаан

Кызыл хоорайның хүнү сентябрь 7-де найысылалга агаар-бойдус серинин-даа турган болза, байырлалдың каас-чараш эртеринге ол шаптык болбаан. Кызылчылар эртенгиниң 10 шак четпээнде, каас-көп кеттинген, ажы-төлүн чедипкен чыгып турган. 11 шак 30 минута турда чоннуң четтикпейн манап турганы Кызыл хоорайның 99 харлаанынга тураскааткан байырлык чыскаал эгелзэн. Сцена баарында хоорайның хүндүлүг хамаатылары, хоочуннар олургулапкан чараш чыскаалды чоргаарал-биле көрүп орлар. Эрттирикчилер Владимир Копуш биле Яна Куо чоннуң хей-адын көдүрүп: «Төрүттүнген хүнүң-биле Кызыл!», «Төрзэн хоорайы-выска ынак болулуңар!» деп тааланчыг кыйгырып тур.

Чыскаалды «Төгүлүг Кызыл» деп колонна-биле хоорайның сайзыралына, ооң хөгжүл-дезинге улуг үлүг-хуузу кириген хоочуннар болгаш келир үениң салгалдары, аныяктар ажиткан. Оларга көрүкчүлөр адыш часкаашкыннары-биле изиг байырны, чедишкыннерни, быжыг кадыкшылды күззэн. Ооң соондан найысылалдың бүгү албан организациялары, яамалар, Тыва Республиканың Чазааның, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң), мэрияның колонналары шуужуп эгеледи. «Белоцарск» деп колоннаны чон аажок со-нуургаан. Кызыл хоорайны баштай 1914-1918 чылдарда ынчаар адаар турган болгай. Оон 1926 чылга чедир Хем-Белдири, оон бо хүнге чедир Кызыл деп адай берген. Ынчан-гаш Белоцарскиден хамык чүве эгелзэн болгаш Бии-Хем биле Каа-Хемниң каттышкан черинге Кызыл хоорай «төрүттүнген». «Бурунгаар, бурунгаар, чүг-ле бурунгаар» деп ырының үделгези-биле театрың бол-гаш «Найысылал» ансамблиниң артистери айттарлык халдып эртерге, ол дег кайгамчык, солун чүве чок ышкаш болду. Бичии хензигбөөрлер айттары сонуургап, ада-иелери тудуп турда-ла, мурунче чүткүп тур-дулар. Төгүлүг техникалар колонназынга аажок улуг хеме-баштаан (кырында театрың аныяк артистери), эрги шагның машиналары эрти. «Өлүм чок полк» деп колоннаны тыва эки турачыларның ажы-төлү кан-чаар-даа аажок бедик чоргаарал-биле баштап чорлар. «Бөгү-гү Кызыл» деп колоннада рес-публиканың баштаар чериниң төлээлери чыскаалган. Хамнар ниитилелиниң, Тываның на-ционал, Ажаалга банкылары-ның, республиканың, хоорайның бүгү эмнелге албан черлериниң ажилдакчылары шуужуп эртип-ле тур. Эмчилер — кайы-даа үеде эң-не хүндүткелдиг, чу-гула мергежилдиг кижилер-ниң бирээзи. ТР-ниң Кадык камгалал яамызының бөгү-гү сорулгалары — аарыгларның баш удур хемчээп ап, нарын байдалга чедирбези. Амгы үеде Тывада «Кадык камгалалдың чаартылгазы» тускай сорулга-лык программа чедишкынниг доозулган. Ооң ачызында чурт-такчы чон чаа дериг-херексел, чаа технологияларның дузазын биле бедик эмчи ачы-дузазын ап турары өөрүнчүг.

Кызылдың инвалидтер, хоочуннар бажың-интерна-дының ажилдакчылары ин-

тернаттың чурттакчыла-ры-биле кады базып келди. Эң-не бажында бистиң хоо-чун бижикчивис Бады Ооржакты танып кагдым. Ол улуг өөрүшкү, чоргаарал-биле хүлүмзүрүп чор. Канчаар-даа аажок хүндүткел-диг, бедик арга-дуржулгалыг, чуруттунар, чазаныр «алдын» холдуг хоочунга мөгейбес ар-гажок. Ооң кылган ажилдары янзы-бүрү делгелгелерге ти-леп, бедик шаңналдарны ээлеп турар. Кырган 80 хар ашса-даа, чиик, чаагай, аныяктарга — езулуг үлегер-чижек. Узун назынны, быжыг кадыкшылды сеткилимниң ханызындан кү-зедим, Бады Херелович!

Тыва Республиканың ХБАБ албан чери чонга уттундур-бас чараш көрүлдени ор-ганизастаан. Оларның колонна-зынга куда плателери кеткен аныяк душтук кыстар чыскаалды каастаан. Карак чылчырыктаар лимузин машиналар оларның соо-биле эртип тур. Чоокку үеде ава болур деп турар аныяк кыс Клавдия Адыгбайның аккыр, чараш платезин аян кири тудуп алган чоргаар базып чоруурун көргөш, кижжи сеткили чайгаар өөрүүр болду. Бо душтук кыстар эр эштери-биле шупту — чоокта чаа өг-бүлө туткан аныяктар-дыр. Оларга чоргаарланмастың аргазы чок. 2013 чылдың сөөлгү 8 айында ниитизи-биле 319 өг-бүлө бүрүткеттирген.

Республиканың болгаш хоо-райның өөредилге албан черле-ри чыскаалга кол чери ээлзэн, ооң киржикчилери омак-хөгүлүг, ыры-шоорлуг эрткенер. Олар-ның аразында школа назыны четпзэн муниципалдыг уруглар албан черлериниң коллектив-тери, школар, дээди болгаш ортумак өөредилге черлери хей болган. Уруглар садтарының бичии чаштарының идик-хевин аажок сонуургадым. Бичии арыгыгаштар, мыйыстыг аңнар дээш, кымнарны чок дээр. Спорт школаларының колонназының киржикчилери янзы-бүрү спорт-чу мергежилгелерни кылып эрт-кени, оларның чедишкыннери улуг болуп турарын бадыткаан дээрзи чугаажок. Алена Удодтуң уран чүүл гимнастиказының та-лазы-биле бөлүү көрүкчүлери өөрткен. Черле ынчаш аныяк кыс Алена Удодтуң ажил-ижин демдеглээри чугула. Ооң би-чии өөреникчилери янзы-бүрү мөөрейлерге кирип, мурнак-чы шаңналдыг черлерни ээлеп турар. Бичии самчыларның хол-буттарының ээлгирин, аял-га аайы-биле бөмбүктөп ойнап турарын кижжи кайгаар.

Чурттакчы чоннуң хүн бүрү-де амыдыралын хандыраар дээш, дүн-хүн чок ажилдап турар рес-публиканың болгаш хоорайның албан черлери, ол ышкаш уран чүүлдүң мога-шылаг чок непе-редикчилери — культура ажил-дакчыларының колонналары эки дериттинген. Бо кайгамчык ажил-ишчилерниң дугайында чылыг сөстөр шөлге чаңгылан-ып турган.

Республиканың найысыла-лында хей нациялар төлээлери тыва чон-биле эл-найырдыг чурттап, бир демниг ажил-дап турарлар. Хакастарның, кыргыстарның, якуттарның, көрейлерниң төлээлери ботта-рының национал идик-хевин кет-кен, ыры-шоорун ырлап, хөйүнү кичээнгейин хаара туткан.

Байырлык чыскаалга найысы-лалдың бүгү албан организация-лары барык шупту киришкен. Республиканың хөй-ниити амы-дыралына чоннуң идепкейи, бир демни моон-на көскү.

Алдынбай БАДЫ-ХОО.

СОРУЛГА — АМЫДЫРАЛГА БОТТАНДЫРАРЫ

«Тыва — элээр чоруктуң девискээри» төлөвилелди амыдыралга боттандыраар сорулга-биле ТР-ниң Чазаа республиканың чурттакчы чонунуң арагалаашкынга алыскан деңнелин тодарадыр талазы-биле социологтуг айтырыг-хары чорударына деткимче көргүзериниң дугайында Айтышкынны үндүрген болгай. Ооң амыдыралда кайы хире боттанып турарының дугайында ТР-ниң Кадык камгалал яамызының штаттан дашкаар психиатр-нарколог, республиканың наркодиспансериниң кол эмчизи Ирина Опанасовна Бадыргы-биле бистиң корреспондентивис чугаалашкан.

— Бо чугула айтырыгга хамаарыштыр ажилды чүнүң-биле эгелзэн ирги, Ирина Опанасовна?

— Ол төлөвилелге даянып алгаш, республикада социологтуг айтырыг-хары хемчегни эрттирген. Кижжи бүрүзү чаңгыс катап харыыларны берген. Анкетада 80 ажыг айтырыг бар. Ында айтырыгларга кү-зелдиг кижилер социал байдалының, эртем-билииниң аайы-биле харыылаан. Чондан интервью ап турган волонтерлар долдурган анкеталарны амгы үеде дужаап эгелзэн. Шинчилел бөлүүнде (Кыргыстан биле Россияның кады ажилдажылгалыг Борис Ельцин аттыг славян университет) 3 психолог эмчи ажилдап турар. Оларның удуртукчузу Александр Наконечный. Баш удур өөредип каан интервью алыкчылары шинчилел үезинде республиканың аңгы-аңгы хоорай, суурларының 2500 ажыг өг-бүлелерин кезип, харыыларны алган. Амгы үеде ол анкеталарны чыып, сайгарар ажил уламчылап турар. Ук сайгарылганың түң-нелинде арагалаашкынче сундулаарының чылдаганын тодарадыр болгаш ол чорук кайы хире көвүдөп азы эвээжеп турарын илередир. Оон үндүрген түңнелдерге даянып, арагалаашкынны чавырылдыраарына дузалаар тускай программаларны, сү-мелерни тургузар, а олар кижилерниң назынын узадырынга, чурттакчы чоннуң кадыын быжыглаарына салдарлыг болур ужурлуг.

Чоруттуг ажилдардан илерээни болза, кожуун, суму бүрүзүнде кижилерниң ол анкетада айтырыгларга хамаарылгазы аңгы-аңгы: чамдыкта, харыы бээр хамаанчок, бажыңнарының эжин-даа ажитпас болгулаар. Бөгүгү байдал-биле алырга, 700 хире анкета дужааттыг, 100 хирезин ам-даа сайгарып турар. Амдызында ол анкеталарны чүг-ле чыып турар бис, оон улаштыр ону сайгарып көргөш, чогуур түңнелдерни үндүрүп ажилдаар апаар.

— Эрткен чыл-биле деңнээр болза, арагадан эмнедип турар кижилерниң саны көвү-деп турар бе, азы эвээжеп турар бе? Бо талазы-биле херээжен чон аразында, назы-хар талазы-биле ылгай көөр болза, байдал кандай ирги?

— Бо чылгы көргүзүл-лерни ап көөрге, арагалаар улустарның саны эвээжзэн деп болур. Чон амыдыралдың кадык омур-хевирин сонуургап эгелзэн, суртаал болгаш арагалаашкынга баш удур

чорудуп турар профилактиктиг хемчеглер дээштиг деп болур. Арагалаашкындан эдерээр чорук (психоз) база эвээжзэн. Херээжен чоннуң арагалаар чоруу дүвүренчиг байдалды тургузуп турар. Сөөлгү 3 чыл дургузунда оларның арагалаары улам көвүдзөн. Бир эвес 10 чыл бурунгаар арага ижер 10 эр кижиге 1 херээжен кижжи онаажып турган болза, ам бо чылын ол 1,5 хуу бедзэн. Херээжен кижжи арага ижерге, ооң ажы-төлү түрээр, бажың-балгадының ишти сандараар, амыдырал-чуртталгазы хоозураар дээрзи билдингир-ле болгай.

Арагадан эмнедип турар кижилерниң ортумак назыны 29 хардан 45 хар аразы. Ол дээрке кандыг-даа ажыл кылырынга кончуг таарымчалыг назы ышкажыл. Оларга колдуунда социал байдалы берге өг-бү-лелер, ажыл-агый чок кижилер хамааржып турар. Эң дүвүренчиг айтырыгның бирээзи — сөөлгү үеде арагаже сундуга берген пенсия назылыг хоочуннарның көвүдөп турары. Олар ажилдап чорааш туттунуп турган, а хүн-дүлүг дыштанылгаже үнгөш, сула салдынып, кылыр чүве тыппайн, иже бээрлери хей. Арагалаашкын аарыг болганда, кандыг-даа социал байдалдыг, кошкак мөзү-шынарлык кижжи аңаа алзып болурунун бадыткалы бо-дур.

— Эмнелгениң учедунда каш кижжи турарың? Эм-таң-биле хандырылга четчир бе? Өртөктиг эмнедип турарлар хей бе? Чижеглей алыр болза, төлөвири чеже боорул?

— Бистиң диспансерде 6236 кижжи учетта турар, оларның аразындан 4800 кижжи арагачы, 2012 чылда 4528 арагачы учетка турган болза, бо чылын оларның саны немешкен. Чажыды-биле эмнедир болза, өртзэ — 4000 рубль. Эм хандырылгазы акшаландырышкындан хамааржыр. Амдызында эм-таң четчир, эки шынарлык аңгы-аңгы эмнерни көвүдөдир талазы-биле ажилдарны чорудуп турар бис. Тускай программа езугаар халас медицина ачы-дузазы бар. Чүнү барымдаалап, халас азы төлөвирилг эмнедирин ол программада айтып каан. Бистиң диспансерге чыл дургузунда катап эмнедип келген аарыг кижилер төлөп эмнедир апаар. Учетта аарыг кижилерни эмнээр халас. Кызыл хоорайның мэриязының назы четпзэннер ортузунга кижизидилге ажылы чорудар комиссия бар. Ол комиссияның шиитпири-биле арагага сундулуг ада-иелерге, күзели бар болза, халас эмнедир бижикирни тыппып турар. Албадал-биле эмнедир хойлууда көрдүмзэн болганда, аарыг кижиниң кү-зелинден хамааржыр. Совет үеде болза аарыг кижилерни күш-биле эмневишаан, улуг бүдүрүлгелерге ажилдадып турган болгай.

— Тывага кээп чораан Женишбек Болсунбекович Назаралиев — делегейде сурагылг нарколог, психиатр эмчи дээрзин республиканың чурттакчы чону эки билир. Ооң төвүнге Тывадан мергежилин бедидип өөрөнгөн эмчилер ол эмчиниң эмнээр аргазын ажылдап, аарыг улусту эмнеп эгелзэн бе?

— Бистиң эмнелгевистиң үш эмчизи Бишкек хоорайда Ж.Б. Назаралиевтиң төвүнде ам-даа өөредилгезин уламчылап турар. Мергежилин бедиткен деп шынзылганы алгаш, Тывага ооң методиказы-биле аарыг

Чурукта: республиканың диспансериниң кол эмчизи Опанасовна БАДЫРГЫ.

кижилерни эмнеп эге. Москва хоорайга сунда айда үш эмчи Наркол эртем-практиктиг төвү ай дургузунда билин өөренир.

— Бо аарыгның үзөр талазы-биле хемчеглер, арга ачыг-лаза чогу-Келир үеде кандыг-онзагай хемчег планнап турар силе?

— Бир дугаарында, болгаш кижизидилге а-холга алыры чугула. Тыва үндезин чаңчылдарын ада-ие уругларны чаш ү-не төлөптиг кижилер кижизидип, оларга бага-чаңын көргүспейн, эки-чижек болур болза, а-каң кадык өзүп, арага, т-сундулаас болур. А би-иелер ажы-төлүнүң м-арагалап, оларны бичи-тура куда-дой, юби-дзэн ышкаш арагала-болуп турар черлерже-турар болгай. Арагалаа-чаңчылды олар оон көр-өттүнүп турары чугаа-талазы-биле чогуур хем-ап, түңнел үндүрбес-хоржок. Ада-иези баж-арагалаарга, оларның а-тояап, ала-чайгаар-ла а-сундуга бээрзиниң а-улуг. Мону ада-иелер-улус кичээнгейге ап, чорукту болдурбазы. Сөөлгү үеде куданын арага чок эрттирип, ч-тыва езу-чаңчылдарже-спорт шөлдеринче де-биле үнүп эгелзэни өө-Арагалаашкынга хамаар-баш удур алдынып-хемчеглер үре-түңнелди-турарының чижээ ол.

АВТОР ДА: Бадыргының харыыла өөрүнчүг-даа чүү-муңгаранчыг сан-фак-даа бар-дыр. Демиселд күштелдирери негет-турар. Ынчангаш Т. Чазааның арагалааш-таакпылаашкынга удур-турар хемчеглерин дем-биле деткип, арага, та-алзып алган кижил-оон адыраар сорулга-черле кошкатпас бол-эки. Тыва чериви-хөгжүлдө-сайзыралы, нациявыстың келир үе-салгалдарывыстың кады-оон дорт хамаары-дээрзин утпаалыңар.

Шончалай ХОВА

Тыва биле Россияның демпежилгезиниң 100 чылынга

АДА-ӨГБЕЛЕРИМ ЧУРТУ КАРА-ТАЛЫМ

Кижик — чурттуг, куш — уялыг»
 Кым-даа кижиге төртүтүнген,
 чери, чаңгыс хемниң суун
 анай-кара чажындан-на ара-
 харылзажып, аал-оранынга
 чыжып, чаңгыс аяк шайны
 ижи чораан арат-чону,
 ойнал өскен эш-өөрү, чону
 эрткен оруувусче, төө-
 сө хая көрнүрү дээрге, мээң
 бодап чоруурум езугаар
 ада-өгбелеривистиң сал-
 дарынга дээш төрзэн чер-чуртун
 галап, камгалап, сайзыралдың
 не углап, тургузуп каанының
 ында болгаш оларның хөй-
 иге билдингир, элп читпес ис-
 арткан ажил-чорудулгазын
 н-даа утпайн, сактып чорууру
 дээрзин сагындырары-дыр.
 аракет делгем ховулар-
 Тобедада 35 чыл ажыр чурттап
 н-даа, кайгамчык чараш
 ым Кара-Талым бүгү назы-
 да сагымдан балаттынмас.
 назы улгадап, өскен-төрзэн
 и уйгу-дүшке кирип туруп
 ге, арам чагы-биле сүттүг, са-
 шайымы чуртум уунче чажып
 ыма, сагыш-сеткил хөлээри
 ылы бээр чүве ол.
 ара-Талдың хөлбеңинип
 р шыктарлыг, чүзүн-бүрүн
 өңгү алаактарының чамды-
 н-даа сактып чоруур мен:
 ың Дөң-Терек (Челер-Те-
 дээр), Сыынның-Алаак,
 ыды, Чодураалыг-Алаак,
 ылыр, Сарыг-Качы, Ха-
 ыг ортулуу, Кара-Тал орту-
 ыгаш-Булуң, Кызыл-Чыраа,
 ыккан, Кажаалыг-Алаак,
 ыг-Сеп, Кара-Суг, Терек-
 ык, Кара-Суг-Аксы, Кара-
 ык-Алаак (бистиң кырган-
 ыстың ады-биле ойзу адаан,
 ыге аңаа оң бүгү назыда
 келгени өдек-кыштаа тур-
 Кара-Тал суурнуң аткаар
 ыкты талазының делгем хо-
 ы болгаш улуг-биче тейлер,
 ыс Элезинниг-Даг, Ала-Тей,
 ыштың-Арт-Кыры, Кызыл-
 ыдир-Аас (Шолук-Хову-даа,
 ыраганныг-Хову, Чаңгыс-
 ы, Аглаар-Үзүк, Көжээлиг-
 ыг-Өдек, Чинге-Даг,
 ыг-Өзен, Улуг-Арт, Оттук-
 ыг-Монгуш-Даа, Терезин, Узун-
 ыдыктыг төрзэн черимниң ке-
 ыдызын сактып бижидим.
 ара-Тал сумузунуң 1932 чылда
 ыкан кызыгаары кедергей улуг
 ш делгем девискээрлиг: Ар-
 ты даан кырлады чоруткаш,
 ың-Арыгның Даг-Ужулааш,
 ыңу дорт кешкеш, Сыынныг-
 ытааш, Эйлиг-Хемниң Иймени
 ыткаш, Куйлуг-Хем, Ортаа-
 ыдиллиг, Чинге-Хемниң бажы-
 чоруткаш, Шөгүр, Үрбүн
 куду баткаш, Улуг-Хемни
 кешкеш, Улуг-Калбак-Мээс,
 Калбак-Мээстээш, Талдыг-
 ыш, Үүр-Сайыр (Ажыг-Суг)
 ыш таварааш, Хемчик-Ак-
 доктааган. Кара-Тал — ын-
 дээрге, төөгүде арткан черлер-
 ырэззи. Үүр-Сайыр аржааны
 е шат-шаандан тура-ла Кара-
 ымузунга хамааржып турганы
 ыктуг-дөстүг. Ол аржаанны
 ыер эмненип, кирип турар
 ыр бир дугаар ыяш коош-
 ы 1927 чылда чазап кылган.
 ыайыр аржаанын республика-
 ычону массалык-биле эмненир
 ыр 1987 чылда чаарты дерзэн.
 ара-Тал сумузуң тудуп тургус-
 ының байырлалы — 80 чыл
 а хамаарыштыр номчукчу-
 ы төөгүнүң каш одуругларын
 алгадап көрей. «Төгү бил-
 ыки — төөрээр, төрөл билбес

кижи — түрээр» деп тыва чоннуң
 үлегер домаанда ханы утка бар
 болгай. Төгүңү канчаарга-даа чон
 тургузар. Бистиң хүндүлүг ада-
 иевис: Чигден Кыргыс биле Анай
 Анна хөй ажы-төлүн шынны черле
 улустуң арнынга чугаалаар кыл-
 дыр өстүрүп кижизиткен. 4 оол,
 4 кысты бут кырынга тургузуп, эк-
 тивистен элетпейн, хырыныстан
 аштатпайн, доруктуруп өстүрүш,
 эртем-билигге чедирип кагдылар.
 Оларның берген өндүр чагыын бис-
 тер шыңгызы-биле сагып, йөрзеп
 кааны ак оруундан чандыр баспа-
 зын бодап, көвей дөргүл-төрөл, ха-
 дунма аразында өйүн бодап, бур-
 ган авыралында чурттап-ажылдап,
 амыдыралды үнелеп көрүп, өөрүп
 чоруур бис.

Моон адаанда бижиттинген
 төөгүнү ачагыстың бодунуң-на
 биске 1984 чылдың октябрь айда
 чугаалаан факт-барымдаларынга
 даянып, оң кезик-чамдызын
 дамчыдарын оралдаштым.

Чигден Кыргыс 15 харлыг бал-
 дыр-бээжек оол назынында Улуг-
 Хем кожуунуң Ортаа-Хемниң 10
 дугаарлыг арбанның даргазынга
 ажилдап, чон аразынга бодунуң
 күш-ажылчы базымнарын эгелзэни
 дээрге, оң бүгү чурттап эрткен
 уттундурбас кезээ — балалбас ис-
 болуп артканы ол. 17 харлыында
 Кара-Тал сумузунуң чагырыкчы-
 зынга ажилдап эгелзэн. Төрзэн
 суурумнуң тургустунган төөгүзүнүң
 дугайында ачагыстың допчу-кыска
 чугаазы бо.

— Ынчан мээң хып дээн ча-
 лыы үем турган чүве. Бир-ле хүн
 арбанның чонун ажил-агыже
 кыйгырып, аал-ораннарын кезип
 чорумда Улуг-Хем кожуунуң ча-
 гырга болгаш эргелер черлериниң
 бирги удуртукчулары Таваа биле
 Кызыл-оол оларның (фамилияла-
 рын шуут уткан-дыр мен, оон бээр
 ам талтыг-ла 52 чыл эрткен-дир)
 адындан дыңнадыг бирик келген.
 ТАРН-ның Төл хораазының шиит-
 пиринге үндезилээш, Силерниң,
 Чигден Кыргыстың, удуртуп-баш-
 тап турары Ортаа-Хем арбанының
 арааттары доктаамал чурттап турар
 чериниң девискээринге суму ор-
 ганизаастап тургузар талазы-биле
 шиитпирни Улуг-Хем кожуунуң
 удуртулгазы белеткээш, бо ай-
 тырыгга хамаарыштыр доктаал-
 саавыры хүлээп алган. Суурну
 тудуп тургузар мурнунда сумунуң
 удуртукчузун соңгуп алыр деп би-
 лишкин база тургустунуп турар.
 Суму чагырыкчызының албан-
 дужаалынче кордакчы кылдыр
 кожуун чагыргазының мурнун-
 дан силерниң адыңарны идип
 үндүргенивистиң дугайында дың-
 надыгны Улуг-Хем кожуунуң соң-
 гулда комиссиязынче дамчыткан
 бис. Бюллетениниң соңгулдаларга
 чедишкениниң киржириниң күе-
 дивис деп каан дыңнадыг бижики
 алган турдум. Ол өйде Ортаа-Хем
 арбанның малчын арааттары ча-
 загларынче көжүп кирип эгелзэн
 чүве. 1932 чыл, апрель ай. Улуг-
 Хем кожуунуң бирги удуртукчу-
 ларының чагыг-сүмези меңээ улуг
 чалгын болган. Чажыт бадылааш-
 кынныг соңгулдаларга киржиپ ту-
 румда, арбанымың арат-чону ме-
 нээ бүзүрелин илередип, Кара-Тал
 сумузунуң бирги чагырыкчызынга
 соңгуп каан. Албан-хүлээлгемни
 күүседип кирипкеш, ол-ла дораан
 суурну тудуп эгелээр черни шилип
 тыпкаш, бирги өргенин кадааш,
 тудуг-суурну эгелээринге бодум-
 нуң үлүмүнү кийргеним шын чүве.
 Ол үеде хостуг-шөлзэн чурттап

чораан чонну сууржуң байдалга
 чурттаары-биле эвилелдеп, суур
 тургузуп, чурттап ажилдаалыңар
 дээрге белен черле чөпшээрешпес
 турду. Хамык мал-маганны каяа,
 канчап азыраарыл, хоржок бис,
 талаар бис дээр боор чүве бол-
 гай. «Думчукка тулганда — бызаа
 сугжу» дээр. Эң-не баштай улусту
 эвилелдээр арга бодай тыртып
 алган мен. Байдал арай черле на-
 рыдай берзе канчаар боор дээш
 аан. Суур тудуп тургузар черге бир
 өгнү өглээш, бодумнуң таныжым
 уругну база мээң хан төрөл дун-
 мамны ээрежип тургаш, бо өгнү
 ээлеп тураалыңар, улус-чон бисти
 долгандыр ижигип эгелээр ма-
 гатчок деп турдум. Кымнары ол
 деп бодай-дыр силер? Уругларның
 бирээзи дээрге Анай — мээң та-
 ныжым кыс, өскези дээрге Балчый
 Чолдай, бо дээрге мээң хан төрөл
 дунмам деп үстүнде чугаа-
 ладым. Бо төөгүнү Кара-Тал суурга
 1932 чылдан бээр бо хүннерде
 чурттап-ажылдап чоруур улуг-би-
 чии чон дыка эки билер. Төгү
 коптарарын бо партия үезинде
 хоруп каан чүве-дир. Кырып назы-
 лап-даа келдим, ажы-төлүм. Оол-
 дар, кыстарымга дамчыдып каары
 мээң хүлээлгем болур. Ажык-чар-
 лыг чорук чалбарып кээр-даа ча-
 далчок деп бодалым-дыр ийин,
 оглум. Чоннуң Чаа-Хөлче бадарда
 ыяап-ла ойбайн эртер улуг оруунуң
 аксы черге бистиң Кара-Тал суурну
 тудуп тургускан бис. Ынчангы баш-
 тайгы соңгулдалар эрги суур тур-
 ган черге болуп эрткен. Соңгулда
 болур черни шилээш, 3 тыва өгнү
 кожа тиккен. Ынчан ТАР-ның Ми-
 нистрлер Чөвүлелиниң даргазы Сат
 Чүрмет-Дажы деп кижик соңгулдага
 Тыва Чазакты төлээлеп эрттирген
 чүве. Чолдаксымаар, дөңгүр баш-
 тыг, арнын көөрүмге, семиссимээр
 дарга-ла болчук. Ачагыс оон ду-
 гайында дыка эки сактып чугаа-
 лаар кижик.

Чүс бежен чыл бурунгаар
 Ортаа-Хем унунга амыдырап, ажы-
 төлүн өстүрүп, кижизидип чурттап
 чораан, Кара-Тал суурну тудуп
 тургузарынга эң-не кол рольду
 ойнаан сумунуң эң-не баштайгы
 үндезин чурттакчылары — ада-
 өгбелеривистиң кол нуруузуң дем-
 деппе, сактып каары артык эвес
 деп бодаар мен. Оларның аттары
 болгаш фамилиялары бо: Сүрүн

Кыргыс, оон оглу Чигден Кыргыс;
 Дыртык Кыргыс, оон оглу Маадыр-
 оол Дыртык; Чыдыг-Кыс Кыргыс,
 оон оглу Очур Уйнуу-оол; Семис-
 Нава Кыргыс, оон уруу Уйнуу-маа
 Ажы; Ойдууаа Кыргыс, оон оглу
 Маадыр Кыргыс; Чимис Кыргыс,
 оон уруу Кара-Кыс Дандар; Санчап
 — Хаак-оол Санчаптың ачазы; Чам-
 зырын (шола ады Шокар-Ашак) —
 оглу Суваң оон ажы-төлү Алдын-
 оол Суваң болгаш өскелер-даа.

1932 чылда Кара-Тал сумузунга
 организаастап тургускан албан
 черлериниң болгаш организация-
 ларның чизе-даңзызын болгаш
 оларның баштайгы удуртукчу дар-
 галарының адын, фамилиязын
 адап, амгы Кара-Тал, Чаа-Хөл,
 Үрбүн суурларның оларны таныыр
 -билер чону сактып, сонуургал-
 биле номчуур боор деп бүзүрээр
 ийик мен.

Дасык даргалары Наталья
 Түлүш (Норжунмаа Бадыева),
 Чолдаанай Сертек. Амгы үеде олар
 дээрге херэзженнер-биле ажил
 чорудар килдис даргалары-дыр.
 Аревэниң баштайгы даргалары:
 Одулаа Түлүш, Сүктер Ховалыг.
 Шериг херектериниң талазы-биле
 бирги даргазы Таскый Түлүш бис-
 тиң ававыстың кады төрзэн акызы
 болур кижик. Пионер организация-
 зының баштайгы даргазы — Се-
 вээн Чамзырын, ол дээрге Павел
 Түлүшович Суваңның угбазы. Тыва
 Арат Республика үезинде, 1936-
 1937 чылдарда, Кара-Тал суурнуң
 уруу, эң-не баштайгы тускай эртем-
 ник кижик эмчизи Опуштай Түлүш,
 оон өөнүң ээзи — Кара-Талдың
 садыг эргелекчизи турган Кувак
 Чажал акый. Суурууска Стал-оол
 Шура деп эмчи угбай база турду.
 Ол дээрге ТР-ниң юстиция сайыды
 турган Юрий Тюлюшович Стал-
 оолдун авазы болур угбай чүве.
 Кара-Тал сумузунуң эге школазы-
 ның бир дугаар директору Соскур-
 оол (Барыын-Хемчик чурттуг). Оон
 өөнүң ишти — Чүскүкпен. Школа-
 ның баштайгы башкылары: Сат Са-
 мый-оол, Шойдак-оол Ымый-оол,
 Сертек Мажаа, Сертек Минчит-оол,
 Дапык Хуурак олар. Партия эге
 организациязының баштайгы нам
 даргазы — Түлүш Суузуң.

1932 чылда Кара-Тал сумузунга
 үш (8, 9, 10 дугаарларлыг) арбан
 турган. 8 дугаар арбан дээрге Кара-
 Талдың бодунга бактаап кирген. 9

дугаар арбан Кечи-Кыдыынга тур-
 ган, оон даргазы Мартыгыр Түлүш,
 дузалакчызы Норжунмаа Шыырап,
 10 дугаар арбан Ортаа-Хемге тур-
 ган. Чигден Кыргыстың соонда
 ол арбаны Ховалыг Меңниг-оол
 удуртуп эгелзэн.

Кара-Тал сумузунуң төөгүзүнде
 1948 чылда Тиелелге аттыг кол-
 хосту (эрги ады «Кызыл-Шериг») Чаа-
 Хөл кожуунуң күүсекчи коми-
 тединиң айтышкыны-биле ор-
 ганизаастап тургускан чорду. Кол-
 хостун баштайгы даргазы Балчый
 Түлүш. Ол дээрге бистиң чингине
 честевис кижик. Ону ийи ай эрткен
 соонда бир улуг чылдагаан ужу-
 рундан кожуунуң күүсекчи коми-
 тединиң айтышкыны-биле ажи-
 лындан хостаан. (Оон чылдагаанын
 бистиң ачагыс меңээ тайылбырлап
 берген чүве. Билдингир чылдагаан-
 биле оон дугайында биживес мен
 —Авт.). Чаа-Хөл СЭКП райкомунуң
 удуртукчулары райкүүскомнуң
 саң-хөө килдизиниң эргелекчизи
 Чигден Кыргысты чаа тургустунган
 «Тиелелге» колхозтун даргазынга
 дакпырлап ажилдаарын дорту-
 биле дужаап дааскан мындыг.
 Бодунуң-на тудуп тургусчуп кааны
 суурнуң баштайгы коллективтиг
 ажил-агыын баштай удуртур са-
 лым-хуу база-ла аңаа таварышкан.
 Бо дээрге салым-дыр. Ынчангаш
 бистиң хүндүлүг ачагыс «Тиелел-
 ге» колхозтун баштайгы дарга-
 ларының бирээзи болганын сактып
 бижири — меңээ улуг чоргаарал-
 дыр.

Кара-Тал сумузунуң «Тиелелге»
 колхозунуң баштайгы даргалары:
 Балчый Түлүш, Чигден Кыргыс,
 Сүктер Ховалыг. Сүктер-Дарганың
 Чүгүрүк-Доралазын чарыштарга
 мунуп-даа турдум. Ынчан бичии
 мен. Айттарны Шагаан-Арыгның
 көвүрүг адаандан тура салыр чүве.
 Кара-Тал суурнуң дужунга келгеш,
 аксынга күш четпейн баарымга,
 суурже кире халып кээр аът.

Школачы чылдарымдан-на черле
 чылгы малга эмин эрттир ынак чор-
 дум. Ачам ашак бир кезек үеде тус-
 кай уксаалыг аът-хөл база азырап
 турду. Ачамның ачызында айттар-
 ның чүгүрүүн мунуп чордум. Чаа-
 Хөл девискээринге черле четтирбес,
 Челер-Кара дээрге ачамның меңээ
 садып берген ады чүве.

Танов ЧИГДЕН.

(Уланчылыг).

Россияның Президентизи В.Путин Чаа-Хөлдүң малчыны-биле ужуражып тур.

С.Б. ПЮРБЮГЕ МӨГЕЙИГ

(Чогаалчының ыры апарган шүлүктөрүнүн

улусчу үндезин дөстери)

«Чогаалчыга
шындан башка
орук-даа чок,
Чондан башка
хайыралыг өңүк-даа чок.
Ачы-дуза,
чаагай херек күзезинзе,
Алыс-шынны,
алдар-адын сагызыңа,
Чүгүлүг күзөл,
чырык бодал,
чүлдү-чүрөөн,
Шүлүктөрдө
сөңүң-саңын
чонга өргү!...»
/ С.Пюрбю. Миннишкин /

1. «С. Пюрбю дээрге ... айсберг-дир».

Бо хүннерде чечен чогаалдың мөгейикчилери тыва улустун эң-не ыдыктыг кижилеринин бирээзи, Тываның Улустун чогаалчызы С.Б. Пюрбюнуң 100 чыл оюн демдег-леп эрттирип турар. Төрзөн чуртун, Улуг-Хемни, Кызыл хоорайны чогаалдарыңа мөңгөжиткен алдар-аттыг шүлүкчү, өткүт үнүг ыраа-жының юбилейин Тывага эртер Россия чергелиг улуг байырлалдар-ның бүдүүзүндө демдег-леп эртти-рип турарывыста ханы символиктиг утка бар. Чүгө дээрге Тываның-даа, Россияның-даа 100 чылда эрткен төгүлүг оруу — чаартылгалары, чедишкенин-биле чергелештир хажыдышкыннары, чидирилери — С.Пюрбюнуң салым-чолунга, чогаалчы ажылыңа дорт салдарлыг болган.

Баштайгы тыва интеллигенцияның шылгараңгай төлээзи — бойдустан салым-чааның, угаан-сарылдыг, ханы эртем-билигиг, хостуг-чоргаар аажы-чаңыг С.Пюрбюнуң бүгү чурт-талгазы эң-не шынны, ак сеткилдиг, чонунга сеткилинден бердинген кижиниң чурттал эрткен оруу деп чүвени оон чогаалчы болгаш күрүне албан ажылыңа кылган ижиниң үрө-түннели бадыткаан.

Улуг чогаалчыларывыстың дугайында чүгө юбилейлер үезинде сактып кээревис бистиң чаңылчаан «аарывыс» болу бергенин миннир апаар бис. Ындыг-даа болза төгүгө исти арттырып каар парлаттыңан ажылдар болгаш өгбелерге мөгейиг — келир салгалдарга үнелиг. С.Б. Пюрбюнуң чогаалдарыңа үнелелди колдуунда оон үежилери — эртем-деннер: А.К. Калзан, Д.С. Куулар, М.А. Хадахан, чогаалчылар: К.Э.К. Кудажы, Ю.Ш. Кюнзегеш болгаш өскелер-даа берген. Оон дугайында архив материалдарын база тускай монографияны В.С. Салчак үндүр-ринге белеткеп турар. С.Пюрбюнуң 80 харлаан оюнда А.А. Даржай «Аян тудуп чедип келдим» (1993ч.) деп оон чыынды номуң чырыкче үндүрген. Чаа факт-барымдаларлыг, чөптүг үнелелди А.А. Даржай чогаалчының 90 харлаан оюнда «Чалча-даа эвес, хөдел-даа эвес мен» (2003ч.) деп чүл-лүгө парлаан. Ол-ла чылын К.Э.К. Кудажы «Бичини улустун улуг оглу» деп чүлүгө чиге метафораны ажыг-лап, мынчаар үнелзэн: «С.Б. Пюрбю дээрге, кыдыг-кызыгаар чок хажыр далайда эштип чоруур, сугта дүшпес айсберг-дир. Оон чогаалдары тыва литературада эң аар деңзиг болуп турарлар...». С.Пюрбюнуң айсбергке дөмейлзени дыка-ла тывызык. Айс-берг деп омур-хевирде ажыттын-маан чажыг уткалар ам-даа хөй деп болур... С.Пюрбюнуң чогаалчы ажылы хөй талалыг боордан аңгыда, кедергей ыракшылдыг, бурунгаар көрүш сүнген шынарлыг.

С.Б. Пюрбю — шүлүкчү, очул-дурукчу, драматург, прозачы, чогаал теоретиги, күрүне ажылдакчызы. Ол баштайгы өөредилге номнарының кол тургузукчуларының бирээзи, ТАР-ның Министрлер Чөвүлелин

чанында уран чүүл комитетинин удуртукчузу чораан. Чогаалчылар-ның, композиторларның, чурукчулар-ның чогаалчы эвилелдерин тургус-кан, Культура яамызының чанында Улусчу чогаалдыганы методиктиг төвүн ажыткан... Улуг үрө-түн-нелдиг ажыл-иштиң таваан салыш-кан, тыва культураның, уран чүлдүн шылгараңгай организакчызы, чоннун езулуг-ла ачы-буяныг оглу бооп төөгүгө артар. С. Пюрбюнуң бо бүгү ачы-хавыязыын барымдалааш, чогаалчының 80 хар оюн таварыштыр 1993 чылда Улусчу чогаалдыг ба-жыңын оон ады-биле адааны чөптүг шийтпир болган: эде тургустунуш-кун чылдарында Политчырыдыш-кын бажыңының — культураның кол оода — Улусчу чогаалдыг бажыңы аларганында, алдар-сураглыг чогаал-чывыс С.Б. Пюрбюнуң адын тывыс-каны-биле болганы билдингир. Ол атты кым-даа эде көрбзэнде, билдин-мес чылдагаан-биле ал каалканы эл-деп. С. Пюрбюнуң хүндүлүг адын ка-тап эгитпес болзувусса, эрткен үезин уткан манкурттарга дөмейлешкек чон аларып болур-дур бис.

2. «Демир үжүүн шоюкпазын, чидиг чорзун —

Чоннун мерген угааныңа ша-
лып ап чор...»

С.Б. Пюрбюнуң чогаалдары-ның хевирлеттинип тургустунарыңа ийи кол шиммедикчи күш үндезин дөс бооп, улуг салдарлыг болган. Ол болза тыва улустун аас чогаал-лын чедимчелиг ажыглааны база орус болгаш даштыкы классиканы очулдуруп эгелзени. Чогаалчының хөй угланышкынныг чогаалчыг ажылының чүгө чаңгыс талазыңа доктаал, оон ыры апарган шүлүк-теринин улусчу үндезин дөстерин допчулап сайгарарын оралдажып көрээлиңер.

С. Пюрбюнуң тыва аас чогаал-лыңа сонургалы, ылаңгыр улустун ырлары биле кожамыктарга ынаа оон үнген дөзү, чер-чурту, өгбелер-иниң кижизидилгезинден өзектелип тывылган.

Шаандан тура тыва чон Улуг-Хем унун өске черлерден онзагай-лап, «кожамык чурту» дээр чораан. «Кожамык Хайыракандан үнгеш, Чаа-Хөлгө хонгаш, Булуң-Теректээш, Чадаананы куду бадыпкан...» деп ди-ригжидип чугаалажырлар.

Солун чүве чүл дээрге, Тываның сураглыг тоолчулар чурту болур черлерге улуг-түлүштерниң өвүр-Торгалыг, адыг-түлүштерниң Ары-Торгалыг, оон кавызында девискээр-лер хамааржыр. Тываның ийи улуг чогаалчылары — С.А. Сарыг-оол улуг-түлүш, С.Б. Пюрбю адыг-түлүш ук-ызыгуурлук болганы база анаа-ла таварылга эвес хевирлиг.

С.Б. Пюрбюнуң ачазы Адыг-Түлүш Баккыстай адыы ачы кижини, төрелдеринден Келдир-Базыр деп кижини аажок чечен, баштак кижини чораан деп В.С. Салчакка медээ берикчилери херечилеп чугаалаан. Пюрбю Улуг-Хемниң Эжымге төрүттүнгөш, чалыы назынында аныяктарның кожамыктарын, ойту-лааш ырларын дыңнап өскени чиг-зинниг чок. Тос харлыындан эгелеп Эжым хүрээзинге хуурактал, он ийи харлыындан Кыргыс Чамзы-Мээрден деп бай кижиниң аалыңа моол би-жикке өөренип чораан үези оон дыл-дарга сонургалын, эртем-билигже чүткүлүн хевирлзэн.

Улустун ырларыңа, кожамык-тарыңа онза сонургалы чогаалчының уран сөстү шинчилээрине сундулуун-

дан база көстүп келген. Ол сонур-галының көскү херечизи 1939 чылда тургусканы «Аныяк чогаалчыларга дуза» деп номунда аас болгаш чечен чогаалдың теориязын эң-не баштай шинчилзени болур. Улуг чогаалчы аларган үезинде «Тыва аас чогаалы» (1976ч.) деп коллективтиг авторлар-ның тургусканы эртем номунга «Ыр-лар» деп кезекти бижзэн. Ол шин-чилелинге С. Пюрбю улустун ыры, кожан, кожамык деп жанрларын то-дарадып, тема аайы-биле бөлүктөп, уран-чечен онзагайларын ажыткан. Бо нарын ажылды ол бодунун база өске-даа чыкчыларның (Н.Ф. Ката-нов, В.В. Радлов, Н.А. Аксенов, М., К. Мунзуктар, Ю.Ш. Кюнзегеш) чыг-ганы материалдарга даянып тургаш бижзэн.

3. «Чаңгыс өңчүм — уян ырым»

Чогаалчы кижиниң кол арттырып каар өңчүзү чогаалдары болур. Чон-нун сагыш-сеткили ырыга чиге бол-гаш өткүт илеретинер болганындан ийикпе, С. Пюрбюнуң ыры апарган, чон аразыңа калбаа-биле неперей берген шүлүктери оон байлак өңчү-зүндө онзагай черни ээлеп турар. Ю.Ш. Кюнзегештин «Чаңгыс өңчүм — уян ырым» деп чиге шүлүктзэн одуруунун-даа, «Сагышты ыры-биле ажыдар, чаянны ажыл-биле ажы-дар» деп тыва улустун үлегер домаа-ның-даа кол утказы ында хевирлиг.

С. Пюрбюнуң ыры апарган шүлүктөрүнүн хөй кезини улус-тун ырларындан, кожамыктарын-дан үндезилеттинген болгаш тыва поэзияда быжыг даяылдыг, бот-тускайлаң национал шынарлыг чогаалдарга хамааржыр. Оларны үш бөлүккө чарып болур: 1) кожан аянын дорт ажыглаан шүлүктөр: «Хал-лап болур», «Аңчыг чаңыг билбзэн мен», «Аскым берген карам херек»; 2) улустун ырларын өтүнген шүлүк-тер: «Чүнү бодал ор сен, уруг», «Ут-тур эвес», «Авайымны», «Хопка кир-ген дивес силер»; 3) улустун ырлары биле кожамыктарны литератураның поэктиг аргалары-биле сайзырадып чогааткан шүлүктөр.

Үшкү бөлүккө хамааржыр шүлүктөрүн улуг салгалдың ба-рык тыва кижини бүрүзү билер дизе, хөөредиг болбас боор. Оларга то-даргайы-биле доктаал көрээлиңер.

Чоннун ынак ырлары апар-ган шүлүктөрүн С. Пюрбю чо-гаалчы ажылының янзы-бүрү үе-чадаларында үзүк чокка, чоорту сайзырадып бижиң келген: «Ай-лаң-кужум» (1946ч.), аялгазы Саая Бүрбээни; «Дембилдей» (1949ч.), аялгазы Саая Бүрбээни; «Күскү сесерликке» (1954ч.), аялгазы Со-лаан Базыр-оолду; «Кадарчының таалал ыры» (1959ч.), аялгазы Донгак Шактарны; «Аныяк ка-дарчының ыры» (1965ч.), аялгазы Дамба Хүреш-оолду; «Алды ай-ның дүнезинде» (1971ч.), аялгазы Александр Ондарны дээр, оон-даа өске.

Бо шүлүктөрүнүн кол ылгавыр шынары — аас чогаалдан үндези-леттинген тыва шүлүк чогаалында бот-тускайлаң национал ментали-теттин илередикчизи болур чер-гележилге (параллелизм) аргазын билдиге ажыглаанында. Кижиниң иштиги делегейин бойдустан чуру-малдары-биле деңнеп көргүзөр бо улусчу арганы С. Пюрбю шүлүк-теринге улам ханыладып, кижиниң сагыш-сеткилин ажыдар эң-не на-рын, чараш уран-чечен чепсек кыл-дыр сайзырадып шыдаан.

Маңаа чүгө чаңгыс чижекке дөмей уткалыг омур-хевирлерни кан-чаар сайзыратканын деңнештирип көрээлиңер.

Кожамыктардан:

Чанар кушта / сайлык чараш (8)
Чавагалыг / кыстар чараш (8)
Келир кушта / хектер чараш (8)
Кежегелиг / кыстар чараш... (8)

Кудурунда / уялыгы — (8)
Хуваланы / мунуксаар мен. (8)
Кулаанайда / сыргаларлыг — (8)
Кулузурну алыксаар мен... (8)

Улустун ырындан:

Бүлүртүңде / сылдыс караа — (8)
Бүлделчинзэн / карам караа (8)
Караңгыда / сылдыс караа — (8)
Каттыраңнаан / карам караа... (8)

С.Б. Пюрбюнуң шүлүк-ыры:

Алды айның дүнезинде (8)
Саарылган айның чырыын /
узуп аайн бе? (11-12)
Айдың дээрниң мөңгүнүндө (8)
Чавага соп, чаыштарыңа /
өрүп бззайн бе? (12)

Күзүңгү дег, аяс дээрден (8)
Хүннүн чырыын адыш долдур /
дозуп аайн бе? (12)
Чыжыр алдын херелдерден (8)
Сыргалар соп, белек кылдыр /
сеңзэ бззайн бе? (12)
Айдан, хүнден шуткуп сиилбзэн (8)

Алдын, мөңгүн белектерим /
албайн баадың (12)
— Чүү-даа чүвээ
турам чок-тур, (8)
Чүгө чаңгыс чүрзэн бер — деп /
ээрештин. (11-12)
Өртемчейде кайда-даа чок, (8)
Өртзэ турбас белзэм барын /
билбзэн-дир мен. (12)
Чүден артык ховар белзэм — (8)
Чүрзэм-биле айны, хүннү /
эжеп берейн. (12)

Үстүндө көргөнивис кожамык-тарда болгаш улустун ырында кижини биле бойдустан аразында деңнелге чеже-даа чиге, чараш болза, ону чаңылчаан 8 ажык үн-нүг, 4-4 одуругларлыг улусчу хем-чээл-биле дорт илереткенин эскер-дивис. С. Пюрбю шүлүгүндө ол-ла чергележилгениң омур-хевирлерин (чавага — айның чыры, сыр-галар — хүннүн чыры, белек — чү-рек...) бодуну-биле сайзырадып, лириктиг маадырның сагыш-сетки-лин онзагайы-биле илередип, оду-ругларның хемчээлинге 8, 11, 12 ажык үннерлиг одуругларны база тускай ритм, цензураны кирип чаартканын көрдүвүс. Шүлүкте аныяктарның ойтулааш ырында чижип кожаннааны ышкаш диалог хевирин киригени база солун.

5. «Улуг аттыг, чаагай аттыг дидиртир мен...»

С.Б. Пюрбюнуң ыры-шүлүк-теринин кол темазы — ынакшыл. Бо дээрге чогаалдарының чүгө эвээш кезин-дир. Оон өске-даа шүлүктери («Дуруялар чанып турда», «Орукка», «Сөглеттинмзэн ынакшыл»; «Чарыл-базым чалыы назын»; шүлүглелдери («Чечек», «Күзел»); очулгалары (А.С. Пушкинниң «Евгений Онегини», В. Шекспирниң «Ромео Джульеттазы») С. Пюрбю ынакшылдың ынынныг ыраажызы дээрзин херечилеп турар-дыр. Ынчангаш С. Пюрбюнуң чогаал-дарында шүлүк жанры кол черни ээлеп турар. Ол шүлүкчү боорда, тергийн лирик. Ынакшылдың мөңгө темазын чогаалдарыңа чүгө улуг чогаалчы эчизинге чедир ажыдып шыдаар дээрзи билдингир.

Ынакшыл темазы С.Б. Пюрбю-

нун чогаалчы ажылы-
утканы илередип турары
зыксыг. Оларда тускай
бар деп бодалды тыва ш
лекчизи У.А. Донгак бо
дарында илереткен. Тод
доктаамал хемчээлдиг
сөс каттыжышкыннарын
константыларны) автор
теринге доктаамал ки
Оларга «алыс шын», «чы
«чүлдү чүрек», «чүлүг
чижектиг оон-даа өске
хамааржыр.

Чогаалчы бодунун чу
каржы-дошкун, сезинчиг
чөптүг эвес кызгадалды
даа, удурланган туружун
илеретпес болганының ха
ындыг чажыг арганы а
дээрти илереткени ол де
Чижээ, «Күзел» (1954) д
шүлүглелинде Күзел деп
хевир дээрге, лириктиг
бодунун Күзели-дир. А
дер» (1962ч.) деп шүлүүн
утканы кириген. Кижиниң
ынакшылы, алыс шынга
чаныш-сыныш чок тура
чүлүг күзелиниң ачызы
болдунар дээрзин элдээр
«кавайлыгга өпей ыры
мен», «амырактар болчаг
сээр мен», «кадарчылар
кезиксээр мен», «чымыш
холу болуксаар мен»; «
өшпес одум — сарыым К
ишке, күжүм холум ко
«чыккылама тос-тос соогу
чыннып чоруур өшпес о
сен, Күзел. Сыыладыр кал
сыгырза-даа, чырык хүнн
зым — сен сен, Күзел...».

Ынакшылды ыдыктаан
шүлүктөрүнүн чажыг утк
үениң кижилеринге, сал
ажыттынар деп идегели
дараазында одуругларыңа
«Сагыжымда сорбулаң
артып к

Ырмасынчыг чылдар
Шаажылаткан,
хоптатканың актыын
Эчис шынын бөгүн те
Салгакчылар доруккаш
чоргаар

Эрги черзи —

орук мо
Шагның холу чидир
едер ыи

С.Б. Пюрбю бодунун
чогаалдары-биле, оон ара
апарган шүлүктери-биле, 10
лаан оюнда биске база кат
дуп чедип келгени бодур-
Улуг орус шүлүкчү А.С
ниң «Тураскаал» деп шүл
Пюрбюнуң очулдуруп каа
зында одуругларны оон бо
ту-биле хамаарыштырып
бис:

«Уяранчыг чогаалымга
ырлааш,
Уеланчыг кадыг өйде хо
чарлааш,

Улус хөйге үе-шагда,
кажан-ке
Улуг аттыг, чаагай аттыг
дидиртир

Зоя С

филология эртемнери
дидады, ТГШИ-ниң баш
эртэм ажылдакчызы.

Юбилейиңер-биле

Бистиң хүндүлүг, эргим ачаыс, уйнуктарың кырган-ачаыс, күш-ажылдың хоочуну, Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу, хөй шаңнал-макталдарның эдилекчизи **Алдын-оол Дажысанмаевич ДОНГАК** бо хүннерде 70 харлап турар. Ачаыс бистерге үлегер-чижек болуп, ажил-агыга өөредип, эртем-билиг чедирип кааны дээш, мөгейип чоруур бис. Эзинге хөй чылдарда РСУ-га даргалап, ПМК-га инженерлеп, Орук черинге даргалап, үрө-түннелдиг, шаңнал-макталдыг ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөш-даа, ажил-агы биске дузалажып, уйнуктарын карактажып чоруур. Ачаыска юбилейин таварыштыр бижыг кадыкшылды, кижик-чолду, бүгү-ле чүүлдерге чүгүл экини күзедивис.

Уруглары, уйнуктары, өөнүң иштинден.

Извещения

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» информирует население о том, что, поступило заявление от граждан **Аяны Коововны Хертек, Сылдыс Хулер-оолович Сарыг-оола** о предоставлении в аренду земельного участка из земель населенных пунктов с предварительным согласованием мест размещения объектов с общей площадью 2532,00 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Бай-Тал, ул. Дружба, д.28 а, для использования в целях - под многоквартирный жилой дом, сроком на 5 (пять) лет.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданки **Аяны Коововны Хертек** о предоставлении в аренду земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения, для ведения личного подсобного хозяйства, с общей площадью 20000,00 кв. м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с.Бай-Тал, урочище Шокар.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун

ЧЫГЛЫЛЫҢАР, ТӨРЕЛДЕР

Барыын-Хемчик кожуунунун Актан Баян — «Бай-кадай» өгбевистиң ажы-төлү: Башкакай, Тамыжаа, Ыңааштай (Ырлаар), Мөмей, Сүүр-оол, Бичекей, Чечен, Хүреш-оол, Шура, Серээ, Суйя дээш, өске-даа улуг назылыг кижилеривистиң салгалдары болур дөргүл-төрелдеривисти, ажы-төлүн, уйнуктарын сентябрьның 20-21 хүннеринде Сүт-Хөл кожуунунун Алдан-Маадыр сумузунун Оргу-Шөлге бо удаада база катап чыгылырын дыңнаттывыс.

Дадывыры — 1000 рубль.

Харылзажыр телефону: 8-923-551-58-29.

Республики Тыва, в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

В.и.о. главного специалиста отдела экономического развития и по земельно-имущественным отношениям **А.М. ОНДАР**.

В администрацию муниципального района Сут-Хольский кожуун поступило заявление от гражданки Российской Федерации **Валентины Сарыг-ооловны Сат** №347 от 06.06.2013г. о предоставлении земельного участка общей площадью 391007±5471 кв.м., с кадастровым номером 17:09:0000000:80, с разрешенным использованием для сельскохозяйственных угодий, расположенное по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Кызыл-Тайга, местечко «Ак-Ой», в аренду на 49 (сорок девять) лет из категории земель, сельскохозяйственного назначения.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д. 16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна по имущественным и земельным отношениям: **Ч. МОНГУШ**.

АЛДАН-МААДЫРЛАРНЫҢ ТУРА ХАЛЫЫШКЫНЫҢ 130 ЧЫЛ ОЮН ДЕМДЕГЛЭЭР БАЙЫРЛАЛДЫҢ ПРОГРАММАЗЫ

Сентябрь 14-те

10.00 шактан эгелеп — Хол бөмбүүнге эр болгаш херэжен командалар аразына республика чергелиг маргылдаа.

Болур чери: Суг-Аксы болгаш Кара-Чырааның спорт залдары.

10.00 шактан эгелеп — Республика чергелиг шыдыраа маргылдаа.

Болур чери: Суг-Аксының Александр Ондар аттыг Культура бажыңы.

11.00 шактан эгелеп — Республика чергелиг ча ада-рына маргылдаа.

Болур чери: Оргу-Шөл.

Сентябрь 19-та

(Алдан-Маадыр суурнун Самбажык аттыг Культура бажыңына)

13.00 шакта — Алдан-маадырларның тура халыышкынының 130 чыл оюнга тураскааткан республика чергелиг эртем-практиктиг конференция.

16.00 шакта — «Алдан-дургун» деп уран-чечен кинофильмнің көргүзүү.

Сентябрь 20-де

09.00-12.00 ш. — Байырлалдың аалчылары, кожууннарның төлээлериниң келири, оларны бүртүкээри.

Болур чери: Оргу-Шөл.

09.00-12.00 ш. — Байырлалдың хүндүлүг аалчыларын болгаш кижикчилерин уткуурунун езулалы.

Болур чери: Хылдыг-Узук арттың кыры база Алдан-Маадыр суурнун адресиниң чаны.

10.00-10.30 ш. — Хемчик хемни кежир чаа көвүрүгнүң болгаш Самбажыкка тураскаалдың байырлыг ажыдышкыны.

Хүннүн дургузунда — Көдээ ажил-агыг бүдүрүлгелериниң, ус-шеверлерниң, сайгарлыкчыларның болгаш

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернатор-төлевилелдин кижикчилериниң делгелге-ярмарказы.

Болур чери: Оргу-Шөл.

10.00 шактан эгелеп — Айт чарыжы. (Чинге-Ховудан Оргу-Шөлге чедир).

12.00 шакта — Аалчыларны көдээ ажил-агының «Амык» бүдүрүлгезиниң эткир уксаалыг мыйыстыг бода малдың фермазының тудуу-биле таныштырары.

Болур чери: «Амык» КБК.

14.00 шакта — Алдан-маадырларның тура халыышкынының 130 чыл оюн демдеглээн байырлыг хурал. Тыва Республиканың уран чүүл мастерлериниң концерти.

Болур чери: Алдан-Маадыр суурнун Самбажык аттыг көдээ Культура бажыңы.

14.00 шакта — 18 харга чедир аныак мөгелерниң «Кара-Дагның хартыгазы» деп республика чергелиг хурежи.

Болур чери: Оргу-Шөл.

14.00 шакта — «Көдүрер-Даш» маргылдаа. Болур чери: Оргу-Шөл.

17.00 шакта — Алдан-маадырларның чингине салгалдарының

Сүт-Хөл кожуунун сумуларының, күш-ажылчы коллективтерниң база байырлалдың кижикчилери кожууннарның байырлыг чыскаалы.

Болур чери: Оргу-Шөл.

17.30 шакта — «Алды баштыг Кара-Даг» деп театр-житкан көргүзүг.

Болур чери: Оргу-Шөл.

18.00-21.00 ш. — Тыва Республиканың уран чүүл мастерлериниң концерти.

Болур чери — Оргу-Шөл.

20.00-22.00 ш. — «Анай-Хаак» студиязының артисттериниң кижикчилер-биле «Самбажыктың одаанда» аныяктарга дискотека. Фейерверк.

Болур чери: Оргу-Шөл.

22.00 шакта — «Алдан-дургун» деп уран-чечен кинофильмнің дүнеки көргүзүү.

Болур чери: Оргу-Шөл.

Сентябрь 21-де

(Оргу-Шөл)

Хүннүн дургузунда — Көдээ ажил-агының, шеверлерниң, сайгарлыкчыларның болгаш «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернатор-төлевилелдин кижикчилериниң делгелге-ярмарказы.

09.00-11.00 ш. — Сүт-Хөл кожуунун уран чүүл мастерлериниң база кожууннардан келген артисттерниң концерти.

10.00 шакта — Кара-Дагның бажынче чадаг чарыжы.

13.30 шакта — Сүт-Хөл кожуунун мурнакчыларның база болуп эрткен спортчу маргылдааларның тиилекчилерге шаңналдар тыпсыры.

14.00 шакта — Тыва Республиканың эң шыырак 128 линдек мөгелерниң хурежи. Хүреш соонда тиилекчилер шаңнаары база байырлалдың байырлыг аашкыны.

19.00 шакта — Аалчыларны үдээри.

Программага өскерилгелер бооп болур.

Оргком

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа амызы.

Кол редактор **И.М. ДАМБА-ХУУРАК**.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, хүлээп алышкын өрээли — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-17-91, реклама — 8923-383-78-88.

КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдиз—2-18-10, культура, өөредилге, көдээ ажил-агыг килдиз — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, реклама килдизи — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-17-94.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7352. Чагыг 105. Номериң парлааже дужааганы: график езуугар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810400000000263 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялары хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннның Тыва Республика тарапы биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкээ. Херечилер дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияга туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылар дыйнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.